

ФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА: СХІД — ЗАХІД

Г.Г. Останіна

Європейські дослідники найчастіше використовували постколоніальну методологію дослідження орієнталізму, запропоновану Е. Саїдом, який систематизував і класифікував його за такими різновидами: «академічний», «управлінський», «образний». «Академічний тип» українського орієнталізму почав активно розвиватися наприкінці XVIII століття на рівні перекладів та переспівів. «Управлінський» же тип розглядали Єва Томпсон [22], Ларі Вульф [4], Франц Фанон [26] та інші. Для свідомості українського письменства пізнання такого типу орієнталізму донедавна було неприйнятне, бо Україна сама мала довготривалий час «колоніальний статус» та «чорно-білу мапу історії» (Ярослав Поліщук). Едвард Саїд у своєму дослідженні дійшов такого прагматичного висновку, що Захід створив Схід лише для самого себе:

Орієнталізм — це спосіб думки, що спирається на онтологічну та епістемологічну різницю, яка проводиться між «Сходом» і (в переважній більшості випадків) «Заходом» [20, с. 13].

Цілком справедливо у своїх роботах орієнталіст наголошував на тому, що у Європі наприкінці XIX–початку XX ст. було модно займатися орієнталістикою, а дисципліна акумулювала у собі вектори імперіалізму та колоніалізму. На нашу думку, саме суб'єктивний фактор людини-митця чи людини-творця відіграв найважливішу роль як у формуванні філософії орієнталізму, так і синтезу понять «Схід»–«Захід».

Тематичний спектр досліджень зарубіжних авторів характеризується значною різноманітністю: колоніальна політика (Бернард Льюїс [16]), «есенціалістська концепція» (Abdel-Malek Anouar [24], гендерний Схід (Reina Lewis [25]), «епістемічне насильство» (Гаятрі Чакраворті Співак [21]) та ін. На їхню думку, західний пануючий орієнталізм —

це в першу чергу настанова на задоволення потреб західного імперіалізму, а також цивілізаторська місія Заходу на Схід. Цікаві спостереження щодо формування європейського орієнталізму знаходимо у постколоніальних студіях Бенедикта Андерсона, Ентоні Сміта, Цветана Тодорова, Сьюзен Лейтон, Калпан Сахні та ін., де орієнталізм від доби романтизму розглядався як класична колонізаторська практика.

У формуванні сучасних українських досліджень проблем орієнталізму важливу роль відіграли теоретико-методологічні аспекти компаративістичних досліджень останніх десятиліть: Дмитра Наливайка, Тамари Денисової, Олени Дубініної, Ганни Стембковської, Анатолія Науменка, Людмили Задорожної, Ірини Арендаренко, Оксани Забужко, Миколи Ільницького, Тетяни Мейзерської, Романа Височанського та ін.

В українській гуманітаристиці ще бракує сучасних компаративно-імагологічних студій, що стосуються важливої теоретичної й історико-культурної проблеми інонаціональної парадигми літературно-філософської спадщини. Причина тому — не тільки в складності проблеми, а й довгочасних нашаруваннях упередженостей, полегшено-кон'юнктурних вирішеннях та стереотипно-ідеологічних навіюваннях. На сьогодні не існує достатньої кількості концептуальних робіт, що дослідили б моменти «єднання» чи «протистояння», «впливу», поєднання емпатії чи антипатії до інших народів із любов'ю до рідного, показали б, як типологія інонаціональної (орієнтальної) тематики узгоджувалася з процесом розвою українського письменства і віддзеркалювала цей процес. Мета даної розвідки полягає у філософсько-літературному аналізі феномену орієнталізму, виявленні його підґрунтя.

Початки філософської рефлексії над проблемою Схід–Захід чітко простежуються у Давній Греції: у міфах про походження світу та богів, про виникнення життя на Землі, появу перших людей тощо. Так, у міфі про Європу й Азію розповідається про принцип розподілу світу на пануючий та колоніальний:

Вона побачила, як Азія і той материк, що відділений від Азії морем, у вигляді двох жінок, боролися за неї. Кожна жінка хотіла володіти Європою. Переможена була Азія, і їй, що виховала і вигодувала Європу, довелося поступитися нею [13, с. 137-138].

Про загальновідомі протилежності, такі як небо–земля, день–ніч, людина–раб, чорні–білі, засвідчила література Давньої Месопотамії. Окрім того, у Біблії, що є безцінним джерелом знань про Схід, мовиться про розподіл землі між синами Ноя, унаслідок чого з'явилися

різні народи. Подібну проблему порушив у «Західно-східному дивані» Іоганн Гете:

Богом создан был Восток,
Запад также создал Бог
Север, Юг и все широты
славят рук его щедроты [5, с. 8].

На нашу думку, це вже певний порядок існування речей у світі, своєрідна констатація того, що протилежності існують та можуть гармонійно доповнювати одна одну.

Грецькі філософи також розглядали проблеми протилежностей. Так, перший давньогрецький астроном Фалес вважав, що земля має округлу форму та поділяється навпіл, а його учень Анаксимандр застосував такий поділ до географічних координат. Останній пояснив утворення світу як наслідок вічного руху, що породжує протилежності, які самі по собі існувати не можуть.

У перших художніх пам'ятках античності також ідеться про народи, що мешкали на землях Сходу і Заходу на рівні змагальності [6, 7]. В «Історіях» Геродота йдеться про ворожнечу Азії і Європи, яка почалася із викрадення жінок. Помста породила війни між країнами, через що перси умовно відокремили від себе Європу. Мислитель уже тоді уявляв простір як протиставлення «Схід (перси)–захід (греки)». У його прозовому творі зустрічаються поняття «чужі краї», «чужинці», «інші народи», «різні мови», «сусіди», «два народи», «різні культури», що свідчить про ідейно-естетичну асиміляцію творчості. Саме географічні відкриття та колоніальна експансія призвели до освоєння «східного матеріалу» та філософського «діалогу» Схід–Захід. Своєрідний географічний вектор філософії орієнталізму намітився, коли відбувся розподіл Римської імперії на Східну і Західну. Що ж стосується України, то її місцезнаходження — прикордоння:

[Ц]е здебільшого дика околиця, небезпечний, але привабливий край, джерело романтичних візій і образів [23, с. 5].

На нашу думку, кордон або «географічна екзотика» і став сіяти іншість: здатність адаптувати у власній свідомості та культурі нові враження, активна стимуляція до усвідомлення власного «Я».

Філософ-досократик Геракліт навпаки розумів світ як одне ціле, він вперше обґрунтував думку про взаємодію, вічну боротьбу та єдність протилежностей. Демокрит також вважав, що сутністю буття є єдність протилежностей, які можуть не лише поєднуватись, а й впливати на розвиток один одного.

Основоположник європейської філософії Платон у діалозі «Держава» змалював картину утопічної держави, порушив вічні політичні проблеми на колоніальному рівні: «у кого велика держава, у того й великі переваги над іншими» [18, с. 27]. Його учень Аристотель у трактаті «Категорії» також порушив природну проблему існування протилежностей, акцентувавши увагу на тому, що вони можуть переходити одна в одну, або бути тотожними по виду чи роду [1, с. 84-86].

Отже, ще від часів Гомера у свідомості та уявленні людей відбувся розподіл земель на східні і західні. Змагання у здобутті слави на полі бою дозволили говорити митцям Давньої Греції про особливості життя різних народів на рівні побуту, моральних доброчесностей тощо. На нашу думку, саме філософсько-географічний вектор орієнталізму заклали чисельні архетипи орієнтального походження в українській культурі.

В епоху Ренесансу почав формуватися європоцентризм, активно у різних аспектах досліджувалася історія та культура інших народів з метою як забезпечення великих географічних відкриттів, так і всебічного розвитку індивідуальної творчості. Так, відомий польський хроніст Матвій Меховський описав страждання Європи від татарських набігів, намагання християн запровадити християнську віру серед татарських орд. Характеризуючи Азіатську Сарматію від Дону до Каспійського моря, він увів в якості художнього осмислення життя татар, вандалів, турків, досягнувши, зокрема, реалістичної автентичності опису східного етносу [17].

Падіння Римської імперії та розкол Церков зумовили активізацію діалогу та взаємодію двох культурних ареалів, де головним чинником був розкол існуючого світу на православний Схід і католицький Захід. Значною підмогою для становлення філософії орієнталізму була паломницька література, що описує подорожі мандрівників до святих місць і характеризує індивідуальні орієнтально-енциклопедичні знання митців у галузі географії, етнографії тощо («Ходіння ігумена Даниїла», «Мандрі по Святих місцях Сходу і Заходу з 1723 по 1747 роки» В. Григоровича-Барського, «Ходіння за три моря» А. Нікітіна та ін.). Зокрема, В. Григорович-Барський

[став] в один ряд з тими чисельними мандрівниками по Європі початку XVIII ст., які почали усвідомлювати, що людина не може бути прив'язана до певного визначеного місця, вона спроможна відкрити для себе «інші» світи, де можна здобути нові знання, яких вона не здатна одержати у тому середовищі, до якого вона звикла [14, с. 129].

Скажімо, у філософських творах Григорія Сковороди («Розмова про премудрість. Мудрість та людина») наявні перші висловлювання про

Китай та символічні образи чужоземців, які мандрували Індією. Слідом за українським філософом, Іван Котляревський в «Енеїді» яскраво зобразив філософію життя інших народів, вдаючись до того, що Т. Гундорова атрибує як «особливий різновид кітч, який можна назвати колоніальним» [8, с. 92].

Гене́за філософії орієнта́лізму глибоко закорінена в драматизмі історично-політичного минулого українського народу, який з давніх часів на різних рівнях «спілкувався» з багатьма іншими етнічними спільнотами. Уже з перших князів киево-руської доби Україна була ареною постійної боротьби між елементами європейськими й орієнтальними. За часів Київської Русі звичним явищем були різнонаціональні шлюби, які не лише забезпечували обом сторонам державний розквіт, а й розвивали інонаціональні культури і на деякий час гарантували мирне співіснування з іншими народностями. Так, в «Історії Русів» яскраво охарактеризовано «колоніальну травму» української культури.

Розглядаючи сутність філософії орієнталізму, ми не можемо оминути понять «простір», «територія», «прикордоння». В їх основу покладене як географічне, так і геополітичне розташування України. Про переваги «географічного входження» орієнталізму в українську культуру ствердили Мирослав Шкандрій, Петро Іванишин, Володимир Личковах та інші вчені:

Адже сама історія, культурна географія і ментальність України витікають із «серединного» положення поміж Сходом і Заходом, Азією і Європою [15, с. 119].

Цілком аргументовано у цьому аспекті американський дослідник Ларрі Вульф пов'язав виникнення і розвиток поняття «орієнталізм» із «філософською географією», коли ще в епоху Просвітництва Європа геополітично була поділена на Східну і Західну.

Євгенія Завадська [10], Ілля Касавін [12] осмислили географічні образи руху, мандрування, подорожей, а Валерій Подорга [19] дослідив прикордонний простір як географічні та картографічні образи у зарубіжних філософських творах. Щодо прикордонної трансформації на рівні європейського мислення Ігор Бобков зазначив:

Термін пограниччя певним чином характеризує топіку простору: погранич — це простір, що прилягає до кордону, поєднаний і пов'язаний з кордоном, простір, для якого саме кордон є організуючим принципом, сутністю і центром тяжіння. Прикордоння лежить по обидві сторони від кордону, і його топологічний статус парадоксальний: пограниччя набуває певної цілісності через факт власної розподіленості, тобто

через динамічну подію розмежування, зустрічі та переходу Свого і Чужого, або Єдиного й Іншого [2, с. 128].

На нашу думку, кордон — це аспект філософії діалогу; зустріч та перехід свого у чуже і навпаки; зіткнення різних культур; виклик традиціям; навіть необхідність створення різноманіття в сучасному світі; формування і бачення власного обличчя. Сучасний російський географ Дмитро Замятін [11] з'ясував сутність художньої феноменології простору. В образ гуманітарної географії він обґрунтовано поклав поняття етнокультурного ландшафту, регіональної ідентичності, регіональної міфології, ментального простору, забарвлення уявного простору, географії уяви тощо.

Історико-філософський аналіз дихотомії «Схід–Захід» знаходимо у креативному дослідженні сучасного науковця Романа Височанського. У його роботі обґрунтовано смислові конотації філософії орієнталізму:

- (а) засіб імперіалізму;
- (б) спосіб упередженої рецепції та інтерпретації ісламу й арабського націоналізму;
- (в) тіньову реабілітацію переконань, ставлень та теорій, які компонувалися в текстах, присвячених географії, економіці та соціології Сходу;
- (г) дискурс, що витворює підпорядковану кумулятивно-корпоративну ідентичність Іншого (орієнтала) через розгалужену гегемонічну систему Заходу [3, с. 3].

Філософія орієнталізму та основна його смислова конотація глибоко закорінена в геополітичному розташуванні країн, етногенетиці, «пограничній свідомості», риториці влади та в стереотипізованому образі Іншого. Також Височанським доведено, що

довготривале світоглядне протистояння між Заходом та Сходом виникає з епістемологічно узвичаєного почуття західної культурної єдності та віри в особливе місіонерське призначення, післаництво щодо решти світу і насамперед Близького Сходу. Це стосується спочатку Європи в колоніальний період, а в сьогоденні постколоніальну добу, відповідно, США [3, с. 4].

Саме з цієї причини філософія орієнталізму стає стереотипізованою у своїй ідеології, носить відвертий політичний характер.

Отже, в Античну добу філософія орієнталізму структурувалась довкола природної боротьби та єднання протилежностей. На нашу думку, саме ця епоха створила «ключ» до формування сучасного наукового орієнталізму. Він, як мінімум, завжди функціонував у невід'ємній тріаді: географічне, історичне, політичне. Це яскраво виявилось в

епосі Середньовіччя та Ренесансу. Тобто філософія орієнталізму мала свою форму: часову, цивілізаційну, просторову тощо. Однак, на нашу думку, найважливішими категоріями у формуванні філософської науки про Схід виступають «історичний час» та «історичний простір», адже поняття «орієнталізм» найчастіше трактувалося митцями як часово-просторова спільність чи відмінність.

Філософія орієнталізму має складну структуру, що характеризується наявністю таких основних елементів: серединне положення між Сходом і Заходом (історично дрейфуючі землі); боротьба ворожих світів (великодержавного і колоніального); синкретизм прадавньої і давньої, нової і новітньої епох; дуалізм ментальних конструкцій (процес самовираження у контексті «свій»–«чужий»); діалогічна взаємодія України з іншими державами; мода на Схід; наслідування іноземних зразків, поєднання різних форм пізнання дійсності.

Література

- [1] *Аристотель*. Сочинения: в 4-х т. / Ред. З.Н. Микеладзе. — Москва: Мысль, 1978. — Т. 2.
- [2] *Бобков И.* Этика пограничья: транскультурность как белорусский опыт // Перекрестки: журнал исследований восточноевропейского пограничья. — 20005. — № 3-4. — С. 127-137.
- [3] *Височанський Р.Р.* Дискурсивна практика орієнталізму: соціокультурні репрезентації іншого [Текст]: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Височанський Роман Романович, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2011.
- [4] *Вульф Л.* Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. — Москва: Новое литературное обозрение, 2003.
- [5] *Гете И.В.* Западно-восточный диван. — Москва: Наука, 1988.
- [6] *Гомер*. Іліада. — Харків: Фоліо, 2006.
- [7] *Гомер*. Одиссея. — Харків: Фоліо, 2006.
- [8] *Гундорова Т.* Кітч і література. Травестії. — Київ: Факт, 2008.

- [9] *Доброхотов А.Л.* Гераклит: фрагмент В 65 // Избранное. — Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2008. — С. 215-228.
- [10] *Завадская Е.В.* Восток на Западе. — Москва: Наука, 1970.
- [11] *Замятин Д.* Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук // Социологическое обозрение. — 2010. — Т. 9. — № 3. — С. 26-50.
- [12] *Касавин И.Т.* Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. — Санкт-Петербург: РХГИ, 1998.
- [13] *Кун Н.А.* Легенды и мифы Древней Греции. — Москва: АСТ, 2008.
- [14] *Лімборський І.В.* Європейське та українське Просвітництво: незавершений проект? Реінтерпретація канону і спроба компаративного аналізу літературних парадигм. — Черкаси: ЧДТУ, 2006.
- [15] *Личкова В.А.* Дивосад культури: Вибрані статті з естетики, культурології і філософії мистецтва. — Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2006.
- [16] *Льюис Б.* Что не так? Путь Запада и Ближнего Востока: прогресс и традиционализм. — Москва: Олимп-Бизнес, 2003.
- [17] *Меховський М.* Трактат о двух Сарматиях. — Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1936.
- [18] *Платон.* Держава. — Київ: Основи, 2000.
- [19] *Подорога В.А.* Выражение и смысл. Ландшафтные миры философии: Серен Киркегор, Фридрих Ницше, Мартин Хайдеггер, Марсель Пруст, Франц Кафка. — Москва: Ad Marginem, 1995.
- [20] *Сайд Е.В.* Орієнталізм. — Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001.
- [21] *Співак Г.Ч.* В інших світах. Есеї з питань культурної політики. — Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2006.
- [22] *Томпсон Є.М.* Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. — Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006.

- [23] *Шкандриій М.* В обіймах імперії: російська й українська література новітньої доби. — Київ: Факт, 2004.
- [24] *Anouar A.-M.* Civilisations and Social Theory. Volume 1 of Social Dialectics. — Albany: State University of New York Press, 1981.
- [25] *Lewis R.* Gendering Orientalism: race, femininity and representation. — London and New York: Routledge, 1996.
- [26] *Fanon F.* Les damnés de la terre. — Paris: Editions François Maspero, 1961.

Надійшла до редакції 26 квітня 2017 р.

Анотація

Останіна Г.Г. Філософська парадигма: Схід–Захід

У статті аналізуються механізми і шляхи формування філософії орієнталізму. Продемонстровано, що філософія орієнталізму має складну структуру, яка характеризується наявністю таких основних елементів: серединне положення між Сходом і Заходом; боротьба ворожих світів; дуалізм ментальних конструкцій; діалогічна взаємодія з іншими державами; наслідування іноземних зразків.

Ключові слова: орієнталізм, філософія орієнталізму, Схід, Захід.

Abstract

Ostanina G.G. Philosophical paradigm: East–West

The paper analyzes some ways of development of an Oriental philosophy. The author highlights a complex structure of this kind of philosophy, being characterized by such elements as dualism, intermediate position between East and West, reproduction of a foreign influence.

Keywords: Orientalism, West, East.

References

- (1) Aristotel. Sochineniya: v 4-h t. / Red. Z.N. Mikeladze. — Moskva : Mysl, 1978. — T. 2.
- (2) Bobkov I. Etika pograniच्या: transkulturnost kak belorusskiy opyt // Perekrestki: zhurnal issledovaniy vostochnoevropeyskogo pograniच्या. — 20005. — No 3-4. — S. 127-137.
- (3) Vysochans'kyy R.R. Dyskursyvna praktyka oriyentalizmu: sotsiokul'turni reprezentatsiyi inshoho [Tekst]: avto-ref. dys. . . . kand. filos. nauk: 09.00.03 / Vysochans'kyy Roman Romanovych, L'viv. nats. un-t im. I. Franka. — L'viv, 2011.
- (4) Wulf L. Izobretaya Vostochnuyu Evropu: karta civilizatsii v soznanii ehppohi Prosveshcheniya. — Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 2003.
- (5) Gete I.V. Zapadno-vostochnyj divan. — Moskva : Nauka, 1988.

- (6) Homer. Iliada. — Kharkiv : Folio, 2006.
- (7) Homer. Odisseya. — Kharkiv : Folio, 2006.
- (8) Hundorova T. Kitch i literatura. Travestiyi. — Kyiv : Fakt, 2008.
- (9) Dobrohotov A.L. Geraklit: fragment V 65 // Izbrannoe. — Moskva : Izdatel'skij dom «Territoriya budushchego», 2008. — S. 215-228.
- (10) Zavadskaya E.V. Vostok na Zapade. — Moskva : Nauka, 1970.
- (11) Zamyatin D. Gumanitarnaya geografiya: prostranstvo, voobrazhenie i vzaimodejstvie sovremennyh humanitarnykh nauk // Sociologicheskoe obozrenie. — 2010. — T. 9. — No 3. — S. 26-50.
- (12) Kasavin I.T. Migraciya. Kreativnost'. Tekst. Problemy neklassicheskoy teorii poznaniya. — Sankt-Peterburg : RHGI, 1998.
- (13) Kun N.A. Legendy i mify Drevnej Grecii. — Moskva : AST, 2008.
- (14) Limbors'kyy I.V. Yevropeys'ke ta ukrayins'ke Prosvitnytstvo: nezaver shenny proekt? Reinterpretatsiya kanonu i sprobа komparatyvnoho analizu literaturnykh paradyhm. — Cherkasy : ChDTU, 2006.
- (15) Lychkovakh V.A. Dyvosad kul'tury: Vybrani statyi z estetyky, kul'turolohiyi i filosofiyi mystetstva. — Chernihiv : RVK «Desnyans'ka pravda», 2006.
- (16) L'yuis B. Chto ne tak? Put' Zapada i Blizhnego Vostoka: progress i tradicionalizm. — Moskva : Olimp-Biznes, 2003.
- (17) Mekhovs'kij M. Traktat o dvuh Sarmatiyah. — Moskva-Leningrad : Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1936.
- (18) Platon. Derzhava. — Kyiv : Osnovy, 2000.
- (19) Podoroga V.A. Vyrazhenie i smysl. Landshaftnye miry filosofii: Seren Kirkegor, Fridrih Nicshe, Martin Hajdegger, Marsel' Prust, Franc Kafka. — Moskva : Ad Marginem, 1995.
- (20) Sayid E.V. Orientalizm. — Kyiv : Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 2001.
- (21) Spivak H.Ch. V inshykh svitakh. Eseyi z pytan' kul'turnoyi polityky. — Kyiv : Vydavnychyy dim «Vsesvit», 2006.

- (22) Tompson Ye.M. Trubadury imperiyi: Rosiys'ka literatura i kolonializm. — Kyiv : Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 2006.
- (23) Shkandriy M. V obiyakh imperiyi: rosiys'ka y ukrayins'ka literatura novitn'oyi doby. — Kyiv : Fakt, 2004.
- (24) Anouar A.-M. Civilisations and Social Theory. Volume 1 of Social Dialectics. — Albany : State University of New York Press, 1981.
- (25) Lewis R. Gendering Orientalism: race, femininity and representation. — London and New York : Routledge, 1996.
- (26) Fanon F. Les damnés de la terre. — Paris : Editions François Maspero, 1961.